

УДК 321.22

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v040.2023.33>**Н. Ф. Щербина**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9399-1418>*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри філософії, історії та політології
Одеського національного економічного університету***ПОЛІТИЧНИЙ ТРАНЗИТ: ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ТА ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД НОВІТНЬОГО ЧАСУ**

Постановка проблеми дослідження в даній статті здійснена в контексті сучасних наукових підходів та у зв'язку із важливими науковими і практичними завданнями. Йдеться, зокрема про необхідність подальшого і глибокого вивчення зарубіжного, й особливо європейського досвіду масштабних суспільних трансформацій з огляду на подібні процеси в добу становлення і розбудови державності Україні. Саме у другій половині ХХ століття ціла низка країн світу набула історичного досвіду мирної, еволюційної зміни державно-політичного ладу, проведення структурних реформ у соціально-економічній та гуманітарній сфері. Країни, розташовані в західній (Іспанія, Португалія), південній (Греція) та центрально-східній Європі (Польща, Угорщина, Чехія, Словаччина), вочевидь становлять інтерес для новітнього українського суспільства і держави, відновленої наприкінці ХХ століття. Політичний транзит від авторитаризму до демократії представлений різним за тривалістю та результативністю історичним досвідом, який потребує поглибленого вивчення, а позитивні надбання – застосування на практиці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій пов'язаний з роботами, у яких започатковано розв'язання проблеми, висвітлені окремі її аспекти. Зокрема йдеться про праці наступних вітчизняних дослідників. Шипунов Г. аналізує концептуальні засади транзитологічної парадигми з точки зору історії їх становлення, Романюк О. досліджує питання ймовірного «кінця транзитології» або кризи її первинної парадигми, Вонсович С. аналізує дескрипцію засад політичної транзитології, періоди, пов'язані з соціально-політичними перетвореннями, які входять у сферу дослідження політичної транзитології, окреслює зв'язки між теорією модернізації і політичним транзитом. Даний автор досліджує також питання подолання кризи в науковій транзитології та шляхи її подальшого розвитку. Крім того, Дерев'яно С. розглядає політичну транзитологію в українській політології як напрям наукових досліджень та навчальну дисципліну, Тітар І., Світа А. досліджують життя та творчість Пшеворського А., Шумпетера Й., їх внесок у теоретичну розробку проблем політичної транзитології.

Вагому складову дослідницького процесу становлять зразки зарубіжної політичної думки, праці Шумпетера Й., Пшеворського А., Хантінгтона С., Поппера К. Певні аспекти досліджуваної проблематики представлені у роботах таких авторів, як Альварес М., Чейбуб Х., Лімонджи Ф., Ліпсет С., Торрес А., Хьюбер Е., Рюшемайер Д., Стівенс Д., Хелл Д., Уолдрон Д., Мюллер Дж., Даймонд Л., Вятр Є., Ловенталь А., Бітар С.

Мета статті полягає у висвітленні теоретичних та практичних аспектів важливих суспільних трансформацій в світі у другій половині ХХ століття, їх впливу на подальший розвиток країн Європи, у розгляді місця та ролі демократичних та авторитарних засад в процесах функціонування державного апарату та життєдіяльності суспільства, у поданні специфіки політичного транзиту, або процесу переходу від режиму диктатури до системи народовладдя, у аналізі світоглядних основ традиційної автократії, ролі соціально-економічних перетворень в контексті глибинних суспільних реформ, у з'ясуванні особливостей масової свідомості, духовного життя доби перехідного суспільства, функціонування його гуманітарно-культурної сфери, у здійсненні порівняльного аналізу процесів політико-історичного розвитку країн Європи з огляду на актуальні аспекти державотворення в Україні.

Виклад основної частини. Сучасний світ постає як сукупність поліетнічних націй, кожна з яких має свою самобутню національну історію, свої особливі, подекуди унікальні традиції, форми суспільного буття. Визначним шансом для поширення демократичних засад в світі стала друга половина ХХ століття, адже саме в цей період зазнали ліквідації основні тоталітарні режими. Втім і досьогодні певні держави все ще перебувають у перехідній стадії розвитку, здійснюють так званий політичний транзит. Непевний стан між авторитаризмом і демократією почасти затягнувся, більше того, частина країн демонструє політичний регрес. Отже в політологічних дослідженнях зберігають свою актуальність питання тлумачення процесів утворення сталих демократичних режимів в одному випадку і, натомість, деградацію демократичних механізмів, в іншому. В даній галузі

суспільно-політичного знання побутує доволі багато досліджень щодо умов та особливостей переходу від автократії до демократії в різних країнах новітнього часу.

Історичний досвід переконливо засвідчив, що успішний розвиток економіки за авторитаризму створював підвалини для скасування диктатури, уможлиблював поступову еволюцію методів керування, сприяв наростанню широких продемократичних настроїв. Зародкові елементи громадянського суспільства, діячі поміркованої опозиції, прогресивної молоді, бізнесових кіл все більше висловлювали невдоволення обмеженнями політичних свобод, домінуванням силових структур, корупцією, зловживанням владою. Інтеграція таких країн у світовий ринок та значний економічний зріст сприяли посиленню середнього класу як верстви, котра найбільш зацікавлена у становленні демократичного ладу. Ілюстрацією такого тренду є відсторонення від влади військової хунти А. Піночета в Чилі на початку 90-х років минулого століття.

Досить поширеним явищем стає відчуження суспільства від клану авторитарного правителя, його близького оточення, які починають сприйматися широкими верствами населення, особливо молодим поколінням, як перепона для подальшого розвитку країни. У таких умовах режим може робити спроби зберегти своє панування шляхом пошуку так званого «правонаступника», який має запропонувати суспільству більш «м'яку» версію правління. Іноді така технологія буває відносно успішною (у Португалії перехід влади від Салазара А. до Каєтану М.), однак у переважній більшості випадків суспільство відкидає її, сприймаючи «оновлене керівництво» як частину скомпрометованої політичної верхівки (спроби передати владу в НДР від Хонеккера Е. «поміркованим» комуністам Кренцу Е., Модрову Х.).

Зазначимо, що перші поставторитарні уряди часто стикаються з численними господарськими проблемами, зумовленими такими явищами, як відкритість, перехід до дерегуляції, ринкових відносин, доволі швидкою інкорпорацією до глобальної системи. У такі часи спостерігається значне коливання курсу національних валют, вартості акцій на фондових біржах, зростання інфляції, підвищення банківських процентних ставок, борговий тиск, тощо. Виникає політична нестабільність, поширюються соціальні протести, невдоволення, лунають вимоги опозиції щодо негайних результатів у подоланні економічної кризи. Подібні процеси спостерігалися, зокрема, на пострадянському просторі – Киргизстан, Грузія, Молдова, держави Балтії. Реформатори у постдиктаторських країнах нерідко мають схожі проблеми: апеляція громадськості до злочинів попередників та ймовірна співучасть у них

поточної влади, критика міжнародних партнерів, небажання зовнішніх інвесторів здійснювати ризиковані капіталовкладення в нестабільну економіку, небажання кредиторів провести реструктуризацію державних запозичень. Міжнародні фінансові установи, як правило, вимагають швидкого досягнення збалансованості державних витрат та отриманих прибутків, проведення в одержавлених економіках масової приватизації, продаж активів збанкрутілих компаній, суттєвого скорочення бюджетних видатків, особливо на соціальну сферу.

Занепад і деградація авторитаризму відбувається у досить типовий для багатьох країн спосіб. Зазвичай спостерігаються такі процеси, як неухильне зменшення дієвості диктатур, їх пропагандистської складової, і, як наслідок, послаблення контролю влади над масовою свідомістю, духовним життям суспільства. Психологічний фактор впливу є вкрай важливим сам по собі, постійне «промивання мозку» офіційною пропагандою стали однією з опор авторитаризму. Тому припинення ідеологічної «обробки» населення, доповнене нестачею матеріальних і силових ресурсів, призводить до згубних для стійкості режиму процесів. Як наслідок, активізуються опозиційні рухи, зі складу контреліти висуваються нові лідери, більшою свободою користується незалежна журналістика, яка досліджує і оприлюднює дедалі більше фактів владної корупції чи навіть злочинів; реформістські, схильні до змін сили всередині правлячої верхівки набувають нових можливостей для зміцнення своїх позицій. Режим все більше втрачає свою міцність та єдність, стає менш передбачуваним у своїх діях. Кожне рішення ухвалюється з серйозними суперечностями, адже у панівній групі стикаються різні, іноді протилежні позиції. Показовим прикладом такого політичного транзиту є постфранкістська Іспанія на чолі з визначним реформатором Суаресом А.

Водночас, слід наголосити, що перебіг процесів лібералізації, проведення політичних та економічних реформ відбуваються щоразу по-різному, у різній послідовності та у різні часові терміни. Визначний дослідник даної проблематики Семюел Хантінгтон у своїй праці «Третя хвиля: демократизація наприкінці ХХ століття» (1991 р.), простежує залежність існування демократичних режимів від рівня економічного розвитку країни. На його думку, однією з потенційно значних політичних перешкод для подальшої демократизації була практично повна відсутність досвіду демократії у більшості країн, що залишалися авторитарними у 1990-х роках. Серйозною перешкодою для демократизації була відсутність справжньої прихильності або слабка відданість демократичним цінностям серед лідерів країн Азії, Африки та

Середнього Сходу. Таку тенденцію вчений пов'язує із культурними та економічними причинами і визнає можливість різноманіття форм демократичного порядку [1].

Хантінгтон С. розглядає процес розвитку демократії як систему «припливів» і «відливів», свого роду синусоїдних хвиль, що відбивають нерівномірність демократизації у різні історичні періоди в різних країнах та регіонах. Кожна хвиля демократизації змінюється зворотною, реверсивною хвилею. Перша, довга хвиля демократизації розпочинається приблизно 1828 р. і завершується у 1926 р. Вона сягає своїм корінням Американської та Великої Французької революцій. Проте дійсне становлення демократії відбувається лише у XIX столітті. Саме цього часу демократичні засади утвердилися в Сполучених Штатах, Британії, Франції, Швейцарії, загалом у понад двадцяти країнах. Ключовими факторами зміцнення народовладдя вважаються процеси зростання великих міст і кількості міського самоврядного населення, збільшення промислового, фабрично-заводського сектору господарства, посилення впливовості ранньої буржуазії – природного опонента феодальних порядків, зародження елементів громадянського суспільства.

Після першої хвилі демократизації розпочинається перша реверсивна хвиля 1922–1942 рр., яка пов'язується із встановленням фашистського режиму Муссоліні Б. в Італії. Загалом цей час відзначається зростанням популярності різноманітних антидемократичних ідей та концепцій. Адже навіть у сталих демократичних державах, у Англії, Франції, країнах Скандинавії, зокрема під впливом наслідків Великої депресії, активізуються профашистські об'єднання і рухи. Протягом цього часу сталося повернення до авторитаризму у понад тридцяти країнах.

Друга, коротка хвиля демократизації бере свій початок 1943 р. і триває близько двадцяти років, завершуючись на початку 1960-х рр. Поширення демократії було спричинено перемогою антигітлерівської коаліції у Другій світовій війні та наступними етапами деколонізації в Африці та Азії. Частина дослідників розглядає це явище як насадження, у певних випадках, демократії ззовні. Йдеться про наслідки окупації Сполученими Штатами переможеної Німеччини, Італії, Австрії, Японії, Південної Кореї. Натомість низка країн стала на шлях демократії цілком самостійно – Туреччина, Греція, Бразилія, Аргентина, Венесуела, Колумбія [1]. Загальна кількість демократичних держав того часу сягає понад тридцять.

Друга, відпливна хвиля тривала приблизно п'ятнадцять років (1958–1975 рр.) і стосувалася вона передовсім «третього світу». Її масштаби виявилися доволі потужними: від демократії відмовилися як нові незалежні держави, так і кра-

їни, у яких демократичний лад проіснував понад двадцять років – Чилі, Уругвай, Індія, Філіппіни. Дана друга хвиля спричинила в інтелектуальних колах значний песимізм щодо подальших перспектив демократії. Дослідники розмірковували над тим, наскільки прийнятна демократична модель розвитку в афро-азіатському регіоні. Більше того, ставилося навіть питання щодо спроможності демократичних цінностей відповідати на актуальні потреби розвинених країн, так званих «старих демократій». Адже тоді демократичний режим існував лише у тридцяти державах [1].

Третя хвиля демократизації бере початок у середині 1970-х років й триває до сьогодні. Бралися до уваги процеси демонтажу автократії у Греції 1974 р., у Португалії 1975 р., у Іспанії 1977 р. Депо пізніше демократизація охоплює ряд країн Латинської Америки (Домініканська Республіка – 1975, Перу – 1989), Азії (Філіппіни – 1986, Південна Корея – 1988), Центрально-Східної Європи (Румунія, Угорщина, Польща, Чехословаччина, Болгарія, Східна Німеччина – 1989). До початку 1990-х років 45% незалежних держав дотримувалися демократичних засад, близько 39% населення планети мешкало в умовах демократії [1].

Хантінгтон С. виділяє 5 основних причин третьої хвилі демократизації. По-перше, це падіння легітимності авторитарних систем, по-друге – безпрецедентне економічне зростання 1960-х рр., по-третє – суттєві зміни у доктрині католицької церкви, по-четверте – корекція зовнішньої політики провідних світових держав, розрядка міжнародної напруженості, по-п'яте – демонстраційний ефект, або ефект «снігової лавини». Загальна кількість країн, що перебувають у демократичному стані, складає понад сорок. Проте після третьої хвилі демократизації може прийти і третя реверсивна хвиля [1].

Інший відомий дослідник, Адам Пшеворський, виокремлює два основних етапи – лібералізацію і власне демократизацію в ході становлення даного типу режимів. Лібералізація розглядається як зростання рівня відкритості режиму без суттєвої зміни його структури та інститутів. Вона може бути започаткована однією з груп правлячої еліти, оскільки громадянське суспільство за диктатури відсутнє. Така група, названа автором «лібералізатори», прагне зменшити суспільну напруженість, надати або розширити деякі права і свободи громадян, але водночас зміцнити власні владні позиції. Проте такий курс, спрямований на обмежені перетворення, може зустріти запеклий опір з боку інших елітних груп, прихильників так званої «твердої лінії». Якщо лібералізатори не спроможні подолати такий опір, старий авторитарний режим зберігається й надалі. Однак в разі успіху в боротьбі з прибічниками жорсткої лінії

стартує процес складання елементів громадянського суспільства.

Наступні події зумовлюються ставленням лібералів до громадянського суспільства, з одного боку, стосунками з прихильниками «твердої лінії», з іншого. У випадку згоди громадян лише на обмежені права і свободи фактично формується дещо пом'якшена диктатура. В разі високої самоорганізації та посилення громадянського суспільства, опозиційно налаштованого до влади, перед лібералами постає дилема: або придушити його розвиток, або почати реальний перехід до демократії. В першому випадку виникає загроза відновлення жорсткої диктатури, але невдоволене населення може перейти до стихійних протестів і використовуючи силові засоби, здатне повалити діючий режим [2].

В разі успіху лібералізації створюються передумови для наступної демократизації. Звільнення від авторитаризму бачиться як результат взаємодії чотирьох політичних сил. Елітних груп – прихильників твердої лінії (поліція, бюрократія), реформаторів (буржуазія в ринковій системі, господарські керівники за «соціалізму») та опозиції – поміркованої та радикальної. Отже, за Пшеворським А., подолання авторитаризму можливе за трьох передумов: реформатори та помірковані досягають згоди щодо демократичних інститутів, які гарантують їм участь у політичному процесі, реформатори зберігають контроль над прихильниками «твердої лінії», помірковані контролюють радикалів. Можна стверджувати, що подібна модель політичного транзиту спрацювала у 70–80-ті роки минулого століття в Іспанії під час демонтажу франкістської диктатури.

Слід зазначити, що для повноцінного переходу до демократії потрібно розбудувати базові політичні інститути, закріпити її правові засади в Основному законі. Всі учасники конкурентного політичного процесу зацікавлені у розробці таких правил і процедур, які б гарантували рівні умови для політичної конкуренції та дотримання прав опонентів за їх поразки на вільних виборах.

З огляду на історичний досвід трансформаційних процесів, проблемним питанням почасти виступає конкуренція між різними демократичними силами, що може призвести до їх послаблення і посилення антидемократичних сил. Але збереження конкурентного політичного середовища є самодостатньою цінністю, запорукою не повернення до авторитаризму. Як зазначає Пшеворський А., «якщо уважно прочитати незліченні визначення, з'ясується, що демократія стала свого роду вітарем, куди кожен несе свої найбільш переважні жертвопринесення» [2].

В контексті досліджуваної проблематики варто нагадати досить чітке визначення демократії, сформульоване Шумпетером Й., згідно з яким це

«...такий інституційний устрій для прийняття політичних рішень, в якому індивіди знаходять владу приймати рішення шляхом конкурентної боротьби за голоси виборців» [3, с. 7]. З нього випливає, що демократія – це не лише форма функціонування політичної системи, це сукупність методів здійснення державної влади. Критично важливою ознакою демократії є не тільки регулярне проведення загальних чи місцевих виборів, а й реальне відображення їх результатів у офіційних політичних рішеннях.

В концепції Карла Т., Шміттєра Ф. представлено чотири так звані «ідеальні шляхи» переходу від авторитаризму до демократії. По-перше, на основі угоди, коли різні об'єднання еліт досягають багатостороннього компромісу. По-друге, внаслідок «насадження», коли еліта в односторонньому порядку ефективно використовує силовий ресурс для здійснення змін режиму, навіть всупереч опору осіб, які безпосередньо перебувають при владі. По-третє, шляхом реформ, коли відбувається консолідація мас, які домагаються компромісного варіанту, не вдаючись до насильства. По-четверте, в результаті революції, коли маси шляхом збройного повстання здатні повалити диктатуру.

У запропонованому спектрі розвитку подій міститься й декілька змішаних варіантів, у яких насильство стримується компромісами. Широкі маси активізуються, відіграють важливу роль у процесі, проте все ще перебувають під контролем правлячої еліти. Внутрішні чинники та розроблені стратегії мають важливе значення, але результат більшою мірою залежить від дій зовнішніх сил. У сучасний період, роблять висновок американські політологи, сприятливим для розвитку демократії є компроміс між елітами щодо принципів управління державою на підставі взаємного гарантування «життєво важливих інтересів» різних сторін.

Дані дослідники вважають, що соціальний контракт між елітами є очевидною необхідністю в умовах сучасної політики. Така формальна чи неформалізована угода зумовлюється тим, що відбувається відновлення громадянських прав і свобод, групові та професійні інтереси захищаються спеціалізованими установами. Натомість держава бере на себе відповідальність за регулювання ринку та перерозподіл доходів, при тому, що економічна система міцно інтегрована і залежить від світового ринку.

Економічні чинники значно впливають на процес демократизації суспільства, але вони не є визначальними. Демократизація стає можливою в тому випадку, якщо економічні реформи тягнуть за собою важливі зміни в стратифікаційній системі суспільства, впливають на зменшення поляризації суспільства, сприяють утворенню нових цінностей.

Окрема дискусійна тема – зовнішні фактори транзиту в напрямку демократії. Вони можуть бути як негативними, так і позитивними. Що стосується позитивного зовнішнього впливу на демократизацію, то він може здійснюватися за декількома напрямками та з використанням різних засобів. По-перше, такий вплив може поширюватися внаслідок демонстраційного ефекту успішної демократизації, що стимулює виникнення так званих «хвиль демократизації». По-друге, зовнішній вплив може бути здійснений міжнародними неурядовими організаціями за погодженням з національними урядами – реципієнтами впливу. Тут переслідуються мета прищеплення норм поведінки, що поділяються значною частиною міжнародного співтовариства.

Роль зовнішнього чинника може відрізнятись у залежності від конкретного етапу демократизації певного авторитарного режиму. Якщо режим все ще досить міцний для того, щоб відкидати вимоги хоча б часткової лібералізації, позитивний вплив зовнішнього чинника полягатиме у пошуках різноманітних засобів його послаблення.

При цьому зовнішнє втручання може переслідувати різні цілі – від стимулювання режиму до внутрішніх перетворень, відповідних кадрових змін до суттєвої трансформації природи режиму. Водночас, некритичне запозичення іноземного досвіду демократії може призвести до негативних наслідків, до встановлення нового різновиду авторитаризму. У даному випадку пригадаємо сумний досвід «арабської весни», адже лише в Тунісі закріпилася відносна демократія. Й хоча приклади успішного запозичення демократії існують (повоєнне відновлення економіки та державності Німеччини та Японії), не завжди така технологія впровадження демократії видається оптимальною.

Значно поширені ненасильницькі форми підриву позицій авторитарних режимів. До них відносять по-перше, моральний вплив на антидемократичний режим – публічні заяви впливових політиків, офіційних осіб із засудженням аморальної природи жорсткого авторитарного режиму, що оприлюднюються медіа ресурсами і мають на меті отримання підтримки світової громадської думки, полегшення долі політичних в'язнів та пожвавлення внутрішньої опозиції. По-друге, використання економічного тиску та санкцій для економічного послаблення режиму (ЄС, США нерідко вдаються до такі форми послаблення авторитаризму, використовуючи прийняття спеціальних поправок через Конгрес чи лобіюючи призупинення позик і допомоги через міжнародні організації). По-третє, засоби дипломатичного впливу, які найчастіше задіяні через посольства (один з найефективніших, хоч і важко досяжних результатів дипломатичних

акцій – налагодження особистого листування між вищими керівниками держав, що формально конфліктують). По-четверте, багатостороння дипломатія, що здійснюється на базі міжнародних організацій (ООН, ОБСЄ). По-п'яте, прорив інформаційної блокади і телерадіомовлення тих країн, у яких інформація піддається ретельній цензурі. По-шосте, матеріальна допомога, що надається внутрішній опозиції, адже якщо опозиційні організації існують, зовнішня допомога може стати одним з найважливіших факторів їх зміцнення. По-сьоме, різноманітні освітні та професійні обміни між країнами з авторитарним і демократичним способами правління.

Міжнародна участь у процесах лібералізації часто виступала як фактичне продовження стратегії послаблення авторитарних режимів. Важливе завдання розвинених демократичних держав полягає не тільки в тому, щоб гарантувати неможливість відновлення агресивного режиму, а й у тому, щоб звести до мінімуму ймовірність революційного розвитку подій, що може призвести до подальшої ескалації насильства та громадянської війни.

Терміни та загальний хід перетворень впливають на форми зовнішньої участі, яка може змінюватись – від прямої масованої підтримки радикальної опозиції до співпраці з реформістськими силами всередині режиму. За певних обставин зовнішня підтримка реформаторів може стати критично ваговою, зокрема у вигляді резонансних урядових заяв, скасування у майбутньому обмежень у доступі на міжнародні ринки та розвитку бізнесового середовища.

При досягненні реальних змін режиму в напрямку демократії зовнішня участь у перетвореннях вступає у принципово іншу фазу. Важливість такої участі, особливо на етапі становлення демократичних інститутів, є фундаментально значущою для успішної реалізації політичного транзиту. На цьому етапі закладаються передумови ефективного функціонування оновленої державно-політичної та соціально-економічної системи.

Розуміючи всі недоліки демократії, маємо зважати на те, що людство поки що не створило більш гуманної моделі взаємодії по лінії «особистість – суспільство – держава». Постійно вдосконалюючись, реальна демократія адаптується до умов, що змінюються. Джон Мюллер пропонує «перестати бажати від демократії неможливого і визнати, що реально не здійсненна, залишаючись прекрасною, але недосяжною мрією» [5].

Одна з проблем демократії – рівень контролюваності правлячих еліт з боку народу, який висловлює своє схвалення чи несхвалення діяльності урядовців шляхом прямих, загальних, рівних виборів та референдумів. Незастосування сили, лише мирні засоби розв'язання потенцій-

них суперечностей, недопущення відкритих конфліктів – ключові критерії зрілої демократії. Ненасильницькі методи боротьби за владу, її конституційність, лише правові засоби зміни уряду також є фундаментальними цінностями дійсного народовладдя. Сталий розвиток, стабільність демократії вирішальним чином залежить від глибоко укоріненої в масовій свідомості цінності демократичного буття, від рівня довіри та підтримки з боку громадян. Демократії, що спираються на засади легітимності, очевидно мають історичні перспективи.

Демократичні держави, які протягом тривалого часу не здатні виконати покладені на них суспільні очікування, можуть втратити свою легітимність, а в гіршому варіанті можуть припинити своє існування. Прикладом такого розвитку подій може слугувати діяльність Сальвадора Альєнде на посаді президента Чилі. Слушною видається думка Шумпетера Й.: «Демократія процвітає тоді, коли модель суспільства має певні характеристики, і безглуздо запитувати, як вона існуватиме при інших соціальних моделях, які не володіють цими характеристиками, або як житимуть люди в таких суспільствах в умовах демократії». Демократія, природно, передбачає наявність більшості та меншості, тих, хто виявляється здатним провести своє рішення, і тих, хто повинен йому підкоритися. Справді, будь-яке «голосування – це нав'язування волі одних людей іншим» [3, с. 12]. Вкрай важливий аспект функціонування демократичного механізму – врахування всіх можливих точок зору та максимальне задоволення потреб та інтересів меншості.

Для нормального функціонування суспільства демократично прийняті рішення мають виконуватися. Політична чи світоглядна меншість у демократичній системі погоджується прийняти позицію більшості, хоча й може категорично не поділяти її. Це питання в науковій думці певною мірою представлене саме в розумінні демократії Шумпетером Й. [3, с. 7].

Демократична влада відрізняється від інших тим, що передбачає неприйняття результатів виборів чи референдумів лише в одному випадку – у разі порушення їх конституційної процедури. «Демократія, – стверджує Пшеворський А., – легітимна у тому сенсі, що люди готові визнавати рішення, зміст яких вже визначено, оскільки ці рішення є результатом застосування загальноприйнятих правил. Люди погоджуються з підсумками демократичної взаємодії, навіть коли вони їм не подобаються, оскільки це результат застосування практики правил, на які ми всі погодилися... У такому разі ключем до демократичної стабільності є культура участі» [2].

Усталені демократичні режими існують там і тоді, коли і суспільство, і еліта ясно усвідомлюють

безальтернативність народовладдя. Небезпечним симптомом є поява у суспільстві розчарування, зневіри у цінностях та ефективності демократичного правління. За неупередженого підходу з'ясується, що демократію не слід використовувати як інструмент тотального «згуртування», «єдності» нації, вона швидше має сприяти і гарантувати багатоманітність в усіх її вимірах. Несхожі соціальні групи, партії, громадські об'єднання, етнічні меншини, релігійні конфесії мають створювати комбінації, що калейдоскопічно змінюються, являють собою максимально точний «зліпок» суспільних настроїв.

Мета демократії – не лише стабільність, комфорт і безпека, а й забезпечення можливостей реалізації дій, що просувають суспільство обраним на вільних виборах чи плебісцитах шляхом. Держава, як базовий елемент політичної системи, має виконувати сервісну функцію, задовольняти ключові потреби суспільства загалом і кожної особистості зокрема. Якщо не прагнути реалізувати саме таке надзавдання, то постає питання про доцільність існування держави як такої, особливо держави деспотичного типу. Однак навіть за демократії влада має бути під надійним громадським контролем, має бути створена прозора система стримань і противаг, убезпечення людей від загроз узурпації влади. Державно-політична структура має містити серйозні запобіжники щодо зловживань повноваженнями з боку вищих керівників, управлінської бюрократії в цілому. Перевага демократії – її передбачуваність, прогнозованість дій, відкритість для суспільства, що сприяє досягненню широкої суспільної згоди у питаннях цілей та засобів розвитку.

Під сучасну пору демократія не є єдиною та універсальною моделлю правління у розмаїтому, мультикультурному світі. Існують й інші політико-економічні системи, які також наполягають на власній легальності та легітимності. Еволюція демократії свідчить про те, що її зрілість досягається впродовж тривалого історичного періоду. Лише за ефективних відповідей на виклики часу демократія зберігає свою актуальність та життєздатність.

Вибір між демократією та авторитаризмом для переважної більшості громадян суверенної та неподільної України є цілком очевидним, оскільки гідної альтернативи демократії в сучасному світі фактично не існує. Вибір може бути лише між моделями демократії, пов'язаними з особливостями національної історії та культури. Водночас демократія є досить чутливою системою, яка без належних умов може бути зруйнована. Суспільство подекуди очікує негайної позитивної віддачі від новообраної влади, хоча спонукати її до цього здатне активне громадянське суспільство, вільна від владного тиску преса, конкурентне середовище у бізнесі.

Особливості розвитку транзитивних країн свідчать про доволі складну адаптацію до викликів сучасності, про труднощі соціально-економічного характеру, які врешті можуть змінити політичний контекст модернізації. Новітній історичний досвід застерігає від удаваної демократії, тобто такої, що має, значною мірою, імітаційний характер. В даному контексті показовим прикладом стала новітня історія країн Тропічної Африки, Магрибу, Південно-Східної Азії, частково Латинської Америки. Позбавившись колоніальної залежності від Британії, Бельгії, Франції, Іспанії, Португалії, нові самостійні держави нерідко вдавалися до суто зовнішніх ознак демократичного правління, будуючи насправді жорсткі автократії. Прикметою їх розвитку стали часті військові перевороти, заклоти, репресії щодо опозиції, зовнішня ізоляція. У геополітичному вимірі країни «третього світу» досить довго використовували поділ світу доби «холодної війни», проголошуючи «соціалістичну орієнтацію» або навпаки, відданість західним цивілізаційним цінностям. Іноді історико-культурна спадщина містить такі складові, що фактично заважають динамічній трансформації. Йдеться насамперед про авторитарно-патріархальний психологічний синдром пострадянського соціуму.

В ряді випадків має місце недостатність глибинних внутрішніх передумов для демократичного поступу. Формування зовні нових політичних інститутів не завжди означає наповнення їх відповідним ціннісним змістом. Тим не менш, можна з високою ймовірністю стверджувати, що в сучасному посттоталітарному просторі складаються необхідні передумови для витворення зрілої демократії. Карл Поппер, розмірковуючи над альтернативою «диктатура чи демократія», зауважив, що «...ми ґрунтуємо наш вибір не на чеснотах демократії, які можуть бути сумнівними, а єдино на пороках диктатури, які є безсумнівними. Цього достатньо, щоби зробити вибір на користь демократії» [6; с. 236].

Висновки. Підсумовуючи дане дослідження, вважаємо за потрібне запропонувати певні авторські узагальнення та висновки. Європейський історичний досвід суспільних трансформацій другої половини ХХ століття видається важливим з огляду на сучасні українські реалії, зокрема на процеси державотворення та реформаторських зрушень в країні. Осмислення історичної спадщини авторитаризму та його подолання, переходу до демократичних засад державно-політичного життя, функціонування духовної, гуманітарно-культурної сфери постає вкрай вагомим чинником в контексті перспектив подальшого сталого і безпечного розвитку України як поліетнічної, мультикультурної держави Східної Європи. Врахування як позитивних, так і негативних, іноді

відверто руйнівних проявів автократичної моделі буття має забезпечити націю і державу від повторення деструктивного досвіду минулого, створити передумови для подолання лабільних тенденцій в Україні, остаточного завершення транзитивного періоду, утвердження цінностей європейської цивілізації, високих стандартів гуманного, демократичного суспільства.

Література

1. The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century. URL: <https://www.ned.org/docs/Samuel-P-Huntington-Democracy-Third-Wave.pdf>
2. Adam Przeworski, Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America. Cambridge: Cambridge University Press, 1991. URL: https://books.google.de/books?id=Mfjv6snK0-EC&pg=PR3&hl=ru&source=gbs_selected_pages&cad=2#v=onepage&q&f=false
3. Шумпетер Й. Капіталізм, соціалізм та демократія. / пер. з англ. В. Ружицький, П. Таращук. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Shumpeter_Yozef_A/Kapitalizm_sotsializm_i_demokratiia/
4. Всемирный доклад 2022: Готова ли демократия проявить себя, когда авторитаризм стоит в оборонительной позиции? // Human Rights Watch. – URL: <https://www.hrw.org/ru/world-report/2022/autocrats-on-defensive-can-democrats-rise-to-occasion>
5. Ловенталь А., Битар С. От авторитарного правления к демократическому управлению: извлечение уроков из опыта политических лидеров. URL: <https://www.idea.int/sites/default/files/publications/from-authoritarian-rule-toward-democratic-governance-RU.pdf>
6. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. У полоні Платонових чарів / пер. з англ. О. Коваленко. Київ, 1994. Т. I. 444 с.

Анотація

Щербина Н. Ф. Політичний транзит: теоретичні підходи та історичний досвід Новітнього часу. – Стаття.

У статті висвітлюються теоретичні та практичні аспекти важливих суспільних трансформацій в Європі та світі у другій половині ХХ століття, їх вплив на подальший розвиток відповідних країн. Розглядаються місце та роль демократичних і авторитарних засад в процесах функціонування державного апарату та життєдіяльності суспільства. Подається специфіка формування ідеї політичного транзиту, початкової лібералізації диктатури, її геополітичний компонент. Аналізуються концептуальні підходи представників національної та зарубіжної політичної думки щодо шляхів і методів глибинних суспільних перетворень, особливостей масової свідомості перехідного суспільства. Здійснюється порівняльний аналіз історичного досвіду деяких країн Європи та світу, що пройшли етап реформування власної державно-політичної та соціально-економічної системи. Певна увага приділяється гуманітарно-культурній сфері, духовним аспектам життєдіяльності транзитивних суспільств. Крім того, розглядаються як позитивні, так і негативні наслідки

політичного транзиту, особливо у разі зовнішнього впливу на внутрішньополітичні процеси. Пропонуються авторські узагальнення і висновки щодо осмислення наукової спадщини в даній політологічній проблематиці, подолання авторитаризму в стислі терміни, у мирний спосіб на основі широкого національного компромісу. Вибір між демократією та авторитаризмом для переважної більшості громадян суверенної та неподільної України є цілком очевидним, оскільки гідної альтернативи демократії в сучасному світі фактично не існує. Вибір може бути лише між моделями демократії, пов'язаними з особливостями національної історії та культури. Водночас демократія є досить чутливою системою, яка без належних умов може бути зруйнована. Суспільство подекуди очікує негайної позитивної віддачі від новообраної влади, хоча спонукати її до цього здатне активне громадянське суспільство, вільна від владного тиску преса, конкурентне середовище у бізнесі. Теоретичні та практичні надбання у галузі політичної транзитології видаються вельми затребуваними в контексті масштабних суспільних перетворень в новітній Україні та перспектив її подальшого сталого й безпечного розвитку як незалежної європейської держави.

Ключові слова: політика, транзит, трансформація, громадянське суспільство, демократія, диктатура, лібералізм, авторитаризм, еліта.

Summary

Shcherbyna N. F. Political transit: theoretical approaches and historical evidence of the New Hour. – Article.

The article highlights the theoretical and practical aspects of important modern transformations in Europe and the world in the other half of the 20th century, influencing the development of distant lands. The role of democratic and authoritarian ambushes in the processes of the functioning of the state apparatus and the life of the state is considered. The specifics of the formation of the idea of political transit, the postal liberalization

of dictatorship, the geopolitical component, are given. The conceptual approaches of the representatives of the national and foreign political ideas are analyzed in terms of ways and methods of the main suspense transformations, features of the mass svodomost of the transitional suspensst. Here is a recent analysis of the historical background of the past countries of Europe and the world, which have gone through the stage of reforming the state power-political and socio-economic systems. Pevna respect is attached to the humanitarian and cultural sphere, the spiritual aspects of the life of transitive services. In addition, there are both positive and negative implications of political transit, especially in the case of a different influence on the internal political process. Proponuyutsya author's zagalnennya and vysnovki shkodo osslennya naukovoi spadschiny in daniy politologicheskichniy problematics, podannja authoritarianism in the style of the term, in a peaceful way on the basis of a broad national compromise. The choice between democracy and authoritarianism for the overwhelming majority of the people of sovereign and insubstantial Ukraine is quite obvious, the fragments of a good alternative to democracy in the current world are practically not available. Vybir may be more or less between models of democracy, connected with the peculiarities of the national history and culture. At one time democracy can be achieved with a sensitive system, as if without industrious minds it can be ruined. Suspilstvo poddeku ochikue negaynoi positivii viddai vid novoloï vlady, hocha ii sponukati ii ii ii sponukati ii ii up tskogo zdaten active hromadyanskoe svilstvo, vilna vid vladny yoke press, in the competitive middle of the business. Theoretical and practical encumbrances of the gallery of political transitology seem to be very demanding in the context of large-scale modern transformations in new Ukraine and the prospects of a distant steel and careless development of an independent European state.

Key words: politics, transit, transformation, community society, democracy, dictatorship, liberalism, authoritarianism, elite.